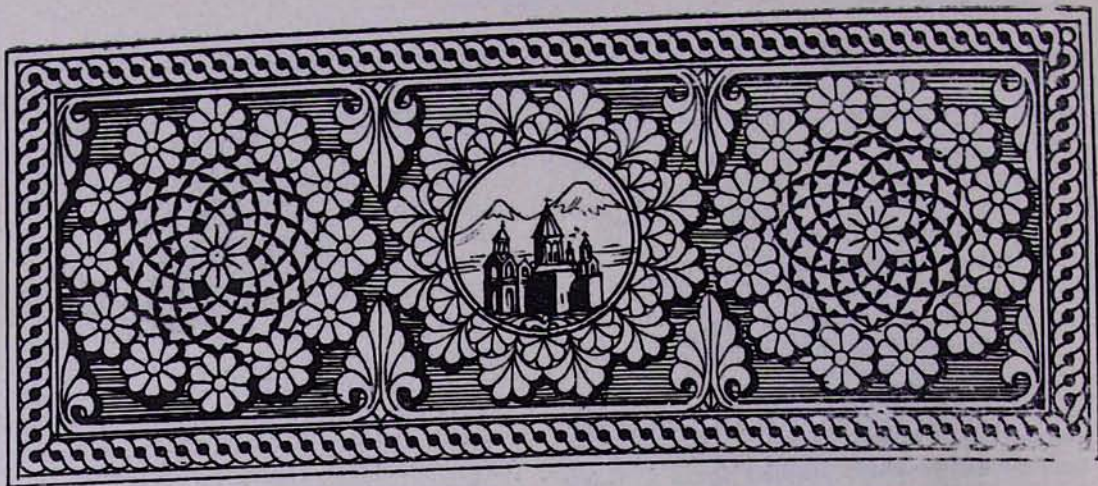

ՍՈՒՐԵՆ Ե. ԲՈՒԱՆՋՅԱՆ

ԱՐՏԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԸ ԵՎ ՆՐԱ՝ ՄԱՅՐ ԱԹՈՂԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԳՐԱԾ ԵՐԿԸ

Վերջերս Մայր Աթոռի տպարանից, որպես «Էջմիածին» ամսագրի առանձնատիպ, լույս տեսավ Արտակ եպս. Սմբատյանցի «Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը» աշխատությունը:

Հրատարակված սույն արժեքավոր աշխատության հեղինակ, Մայր Աթոռի միաբան Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանցի (Տավուշեցի) քովանդակ կյանքը եղել է հայ եկեղեցուն և հայ ժողովրդին մինչև վերջ առանց մնացորդի նվիրվելու բացառիկ մի օրինակ: Իր կյանքի ընթացքում ուր որ էլ նա գործել է, արժանի կերպով վայելել է հայ հասարակության անվերապահ սերն ու համակրանքը և համարվել մեր շնորհաշատ և եռանդուն հոգևոր-հասարակական գործիչներից մեկը: Պետք է նշել, որ ցարդ տպագիր գրականության մեջ շատ քիչ բան է հայտնի Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանցի մասին, ուստի մեր խոսքը ևս նվիրված նրա կյանքին ու գործունեությանը շատ թերի էր լինելու, եթե երկար որոնումներից հետո վերջերս մեզ բախտ չվիճակվեր Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվանային բաժնում գտնելու Արտակ եպիսկ. Սմբատյանցի իսկ ձեռքով ամենայն բարեխղճությամբ կազմված նրա ծառայությունների

մատյանը, հանդերձ մի քանի տասնյակ անձնական փաստաթղթերով¹:

Արտակ Եփրեմյանց, Հարությունյանց-Սմբատյանցի աշխարհական անունը եղել է Ղազար: Նա ծնվել է 1876 թ. մարտի 19-ին Տավուշ (այժմ Թովուզ) գյուղում: Նրա հոր անունն է եղել Եփրեմ Տեր-Հովակիմյան-Հարությունյանց (նույն և Սմբատյանց), իսկ մոր՝ Զավահիր Հերապետյան: Փոքրիկ Ղազարը իր նախնական ուսումը իր ծննդավայրում մասնավոր անհատների և հոր մոտ ստանալուց հետո, 1887—1894 թթ. սովորում և ավարտում է հաջողությամբ Թիֆլիսի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցը և ապա 1894—1897 թթ. դարձյալ հաջողությամբ ավարտում է նաև Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանի լսարանական ընթացքը: Դեռևս 1895 թ. Խրիմյան Հայրիկի կոնդակով նա իր վեց ընկերների հետ ընդունվում է Մայր Աթոռի միաբանների շարքում և ստանում ուրար

¹ Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվան, Գարեգին արքեպիսկ. Հովսեփյանցի անձնական արխիվ, թղթապանակ № 94, վավերագիր № 8, Արտակ եպիսկոպոսի «Ցուցակ ծառայությանը»-ը և այլ անձնական գործեր, իսկական վավերագրեր և պատճեններ, 57 կտոր (90 թերթ):

Տ. Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանց

Այս շրջանում է, որ Սովետական Հայաստանի Հնությունների պահպանության կոմիտեն իր կողմից 1925—1926 թթ. Արտակ եպիսկ.-ին հատուկ մանդատով նշանակում է լիազոր-ներկայացուցիչ Սյունյաց թեմում գտնված վանքերի և բոլոր տեսակի հնությունների վրա: Հիշյալ փաստաթղթի միջոցով, որը ստորագրված էր կոմիտեի նախագահ Այ. Թամանյանի, գիտնական քարտուղար Աշխարհբեկ Քալանթարի և գործավար Արքահամյանի կողմից, կոմիտեն «Խընդրում էր Խորհրդային բոլոր հաստատություններին ցույց տալ Արտակ եպիսկոպոսին լիակատար աջակցություն»⁶: Իրեն վստահված այս պաշտոնի ընթացքում էր, որ Արտակ եպիսկ.-ը պատրաստեց Տաթևի վանքի փաստալից պատմությունը, նրա արձանագրություններով և գավազանագրքով հանդերձ, ինչպես նաև Սյունիքի վեց այլ հայկական միջնադարյան հուշարձանների մասին իր ուշագրավ զեկուցագիրը, ուր բացի նրանց պատմական անցյալը ուրվագծելուց անհրաժեշտ առաջարկություններ էր քերում նրանց վերականգնման հետ կապված աշխատանքների մասին: Այս զեկուցագրի մի օրինակը նա ներկայացրեց Հայաստանի Հնությունների պահպանության կոմիտեին, իսկ մյուսը հանձնեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե-ին, որը մեծապես գնահատելով Արտակ եպիսկ.-ի կատարած գործը իր իսկ ձեռքով զեկուցագրի վրա մակագրեց հետևյալը. «Օրհնյալ լինես Արտակ սրբազան, որքան հնարավոր է աշխատիր ազգային հնությունները և տաճարները պահելու և ըստ կարելիության նորոգելու»⁷:

1927 թ. փետրվարի 20-ին Լենինականում Ծիրակի թեմի թեմական պատգամավորական ժողովը Արտակ եպիսկ. Սմբատյանցին երկրորդ անգամ միաձայն ընտրեց Ծիրակի թեմի առաջնորդ և երրորդ անգամ հրավիրեց պաշտոնի: 1929 թ. դեկտ.-ի 13-ին Թիֆլիսի թեմական պատգամավորական

ժողովը միաձայն նրան ընտրեց Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ: Գեորգ Ե-ի մահից հետո նոր կաթողիկոսի ընտրության առթիվ նշանակվեց Արարատյան թեմի և ապա նաև Զանգեզուրի (Սյունյաց թեմ) հայրապետական պատգամավորների ընտրության ղեկավար և լիազոր (1932 թ. հունիսի 22 և հուլիսի 17): 1932 թ. հունվարի 13-ին էջմիածնում գումարված համագգային եկեղեցական ժողովը Արտակ եպիսկ.-ին ընտրեց Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ, իսկ 1933 թ. հունվարի 19-ին նշանակվեց Գերագույն հոգևոր խորհրդի դիվանի դիվանապետ: 1935 թվականից նա դառնում է Արարատյան թեմում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչ⁸: Այդ պաշտոնում էլ անժամանակ կերպով մահանում է 1937 թ.:

*
* *

Ինչպես Մայր Աթոռում, այնպես էլ թեմերում հակառակ իր բոլորած այնքան բազմաթեղուն գործունեության, Արտակ եպիսկ. Սմբատյանցը իրեն ժամանակ էր տրեղծում զբաղվելու նաև գրական, պատմա-բանասիրական և թարգմանական գործերով: Նրա գրչին են պատկանում հրատարակված մի շարք գրքեր: Ծուրջ մեկ և կես տասնամյակ նա եղել է մնայուն աշխատակիցը Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Արարատ» ամսագրին, ուր լույս է ընծայել ինքնուրույն և թարգմանական բազմաթիվ հոդվածներ, հոգեվոր քարոզներ, բարոյական հոդվածներ: Աշխատակցել է նաև Թիֆլիսի «Լումա» պարբերականին և Հալեպում լույս տեսնող Արտավազդ վարդ. Սյուրմեյանի «Տաթև» տարեգրքին:

Ստորև քերում ենք Արտակ եպիսկ. Սմբատյանցի տպագրված աշխատությունների մատենագիտությունը, կազմված իր իսկ ձեռքով, նրա անտիպ մնացած «Գրացուցակ էջմիածնի տպարանից լույս տեսած գրքերի» գործից: Ինչ վերաբերում է նրա անտիպ գործերին, դրանք գտել ենք Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվանային բաժնի զանազան ֆոնդերում:

⁸ Օրացույց 1935 թվականին Քրիստոսի ...էջմիածին, 1935 և 1936, էջ 261:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱԿ ԵՊԻՍԿ. ՍՄԲԱՏՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ

Ա.—Գրքեր

1 Հույն արևելքի հին եկեղեցական աստվածաբանական գիտությունը յուր ծաղկման շրջանում (4—5-րդ դդ.), պրոֆ. Ն. Սազարյա-ի, թարգմանությունն ուսուրենից, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռ ա. էջմիածնի, 1910 թ., 77 էջ (նախապես

հրատարակված «Արարատ», Վաղարշապատ, 1910 թ., էջ 539—548, 627—636, 719—726, 846—857, 846—957, 1061—1068, 1141—1158):

2 Ամենագեղեցիկ բանը կյանքում, Հենրի Դյում-մոնդի, թարգմանությունն անգլիերենի գերմաներեն փոխադրությունից, անդ, 1911 (56 էջ), նախապես

- հրատարակված «Արարատ», 1910 թ., էջ 655—690, 808—815, 915—927, 1019—1028):
- 3 Եկեղեցու պատմությունը Տիեզերական ժողովների շրջանում, պրոֆ. Վ. Վ. Բոլոտովի, թարգմանությունն ուսերենից, անդ, 1914, 201 էջ (նախապես հրատարակված «Արարատ», 1911 թ., հավելված № 4, էջ 1—6, 17—32, 33—48, 49—64, 65—80, 81—96, 97—112, 1912 թ. հավելված № 4, էջ 113—128):
- 4 Համառոտ պատմությունը Տաթևի վանքի, «Տաթև» տարեգիրք, 1930, Հալեպ, էջ 276—351 (նաև առանձին):
- 5 Ս. Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը, հրատարակության պատրաստումը, ներածությունը, ծանոթագրությունները և հավելվածը՝ Սուրեն Բոլանջյանի և Արթուր Հատիսյանի: Մայր Աթոռի տպարան, 1973, 184 էջ: Բնագիրը նախապես հրատարակվել է «Էջմիածին», 1972, № 4—12):

Բ.—Հոդվածներ

- 6 Փարիսեցին և մաքսավորը (թարգմ.) «Արարատ», 1904, է—Ը:
- 7 Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (թարգ.), անդ ժ:
- 8 Բրիտանությունը և բուդդայականությունը արևմուտքում (թարգմ.), անդ, Բ—Գ:
- 9 Ամենամեծ տնտեսությունը, (թարգմ.), անդ, 1905, Բ:
- 10 Վերածնություն (թարգմ. գերմաներենից), անդ ժ—ԺԱ:
- 11 Եկեղեցական զգեստների ծագման ժամանակի մասին (թարգմ.), անդ, 1905, Զ, է, Ը, ԺԱ:
- 12 Կաթոլիկ եկեղեցին Ֆրանսիայում (թարգմ.), անդ, 1907, Դ:
- 13 Կ. Պ. Պրեդանոսը (թարգ.), անդ, 1907, ԺԲ:
- 14 Բելոգլով բժիշկ., Նեկրասով և Լորիս Մելիքով (պատկեր անցյալի, թարգմ.), անդ, 1908, Դ:
- 15 Պետրով Գր., Հիսուս փրկիչը (ռուս. թարգմ.), անդ, 1909, ԺԲ:
- 16 Փրկչի ծնունդը (գերմ. թարգմ.), անդ, 1910, Ա:
- 17 Ամուսնություն (ռուս. թարգմ.), անդ Բ:
- 18 Լեռան քարոզը (ռուս. թարգմ.), անդ, Գ:
- 19 Հալլեի գիսավորի հետ զուգադիպած համաշխարհային դեպքերը (թարգմ.), անդ, Գ—Դ:
- 20 Նաուման Ֆ., Հարության հավատը (թարգմ.), անդ, Դ:
- 21 Նաուման Ֆ., Համբարձման պատմությունը (թարգմ.), անդ, Ե:
- 22 Պրոֆ. Ն. Մատի թուղթը Անիում հնագիտական ինստիտուտի հիմնելու համար (թարգմ.), անդ, Ե:
- 23 Նաուման Ֆ., Ես եմ կյանք (թարգմ.), անդ, Զ:
- 24 Բայց ես ասեմ Ձեզ, սիրեցեք զթշնամիս ձեր..., անդ, է:
- 25 Փառք ի բարձունս Աստուծոյ (գերմ. թարգմ.), անդ, 1911, Ա:
- 26 Ի սկզբանե էր բանն... (գերմ. թարգմ.), անդ, Բ:
- 27 Բրիտանոս հարյա՛վ ի մեռելոց, անդ, Դ:
- 28 Գողգոթայի խաչի հաղթանակը, անդ, Ե:

- 29 «Լուսաորեա՛ց, լուսաորեա՛ց Երուսաղեմ...», (թարգմ.), անդ, է:
- 30 Մանուկ Հիսուսը տաճարում (փոխադր. գերմ.-ից), անդ, Ժ:
- 31 Պետրոսի ուրացությունը (փոխադր. գերմ.-ից), անդ, ԺԱ:
- 32 Հիլլել (Մեկնաբանություն Աստվածաշնչի դրվագներից), անդ, 1912, է, Ը:
- 33 Աշխատելու արվեստը (փոխադր. գերմ.-ից), «Լուսնա», Թիֆլիս, 1908, № 3, 4, 5:
- 34 Հիսուս Բրիտանոսի էությունը (փոխադր. գերմ.-ից), «Արարատ», 1913, ԺԱ:
- 35 Նաուման Ֆ., Մեղք և մահ (թարգմ.), անդ, 1913, ԺԲ:
- 36 Նաուման Ֆ., Ծննդյան երեկո (փոխադր.), անդ, 1914, Ա:
- 37 Նաուման Ֆ., Աստուծոյ շնորհյալը (փոխադր.), անդ:
- 38 Համառոտ տեղեկագիր Ալեքսանդրապոլի վիճակի եկեղեցական-ծխական դպրոցների 1916/17 ուս. տարվա, անդ, 1917, Ը:

Գ.—Անտիպ գործեր

- 39 Գրացուցակ Էջմիածնի տպարանից լույս տեսած գործերի, ձեռագիր 267 էջ⁹:
- 40 Համառոտ տեղագրություն և պատմություն Այունյաց թեմի նշանավոր վեց վանքերի, իրենց արձանագրություններով և պատկերներով (ընդգրկում է Հարանց ամապատի, Տաթևի մեծ ամապատի, Ծիմուհայրի կուսանաց ամապատի, Ծիծեռնավանքի, Որոտնա վանքի և Ղարաքիլիսայի ու Հովհաննես եկեղեցու մասին): Ներկայացված է Հայաստանի Սովետական Հանրապետության Հնությունների պահպանության կոմիտեին¹⁰:
- 41 1921—1935 թթ. Լեհիսկանի, Թիֆլիսի և Երեվանի բազմաթիվ եկեղեցիներում խուսված քարոզների և քարոզների ծրագրերի սևագրություններ: Շուրջ 700 էջ ձեռագիր¹¹:
- 43 Մի պատմական էջ Ալեքսանդրապոլի տաճիկներից առաջին գրավման պատմությունից, 1918, 2/15, 38 թերթ ձեռագիր (հրատարակության է պատրաստել Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվանային բաժնի վարիչ Ավ. Ադամյանը)¹²:
- 43 Ալեքսանդրապոլի եկեղեցիների կառուցման մասին պատմական տեղեկություններ (հրատարակության է պատրաստել Մաշտոցյան Մատենադարանը):

⁹ Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվան, Գարեգին արքեպիսկ. Հովսեփյանցի արխիվ, թղթ. № 84, վավ. № 3ա:

¹⁰ Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվան, արխիվ զանազան հեղինակների, թղթ. № 67, վավ. № 15, I—III, պահպանվում է երեք տարբեր ընդօրինակություններով:

¹¹ Անդ, թղթ. 68թ, վավ. № 19—138:

¹² Անդ, թղթ. № 62, վավ. № 9:

նի դիվանագիտական վարիչ Ավ. Ադամյանը¹³:

44 Ազգատոհմ Սմբատյանցների, նախահայր Սմբատից սկսած, Զթ.¹⁴:

45 Համառոտ տեղեկագիր Օիրակի հայոց թեմական խորհրդի միամյա գործունեության, 1928 մարտ / 1929 մարտ¹⁵:

46 Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանցի թղթակցությունները և զանազան գործերի սևագրությունները¹⁶: Նամակներ և ձեռագիր բազմաթիվ այլ գործեր:

*
* *

Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանցի համար Էջմիածնի տպարանի պատմության հարցերով զբաղվելը պատահական երևույթ չի եղել: Իբրև Մայր Աթոռի միաբան վանքի հովանու ներքո կատարած իր բազմամյա և բազմաթիվ գործունեության ընթացքում հաճախ է, որ նրան հանձնարարված է եղել զբաղվելու նաև տպարանով: Դեռևս սարկավագ, 1897—1898 թթ. Խրիմյան Հայրիկի հրամանով նշանակվել է Մայր Աթոռի տպարանական ժողովի անդամ: Ավելի ուշ, 1903 թ. հուլիսին, դարձյալ Խրիմյան Հայրիկի կարգադրությամբ նրան է վստահվում նաև Մայր Աթոռի տպարանի պատասխանատու անձ լինելու պաշտոնը, որը վարում է մինչև 1904 թ. նոյեմբեր ամիսը: Անշուշտ Սմբատյանցը շատ ավելի խոր կերպով հաղորդակից է լինում Մայր Աթոռի տպարանի անցյալի և ներկայի վիճակին երբ 1910 թ. փետրվարի 1-ին ս. Սինոդի № 250 կարգադրությամբ նշանակվում է տպարանի տեսչի կարևոր պաշտոնին, այդ աշխատանքում մնալով մինչև 1911 թ. հուլիս ամիսը: Այդ ժամանակաշրջանում է, որ նա ըստ իր իսկ թողած նշումների 1) ցուցակագրել, դասավորել և տեղավորել է 1771 թ. սկսած Մայր Աթոռի տպարանի գրատան բոլոր գրքերն ու «Արարատ» ամսագրի տարեկան համարները, առանձին նոր դարակների մեջ դարսելով: 2) Առանձին մայր մատյանի մեջ արձանագրել է տպարանի գույքը, ինչպես տպագրված գրքերն ու «Արարատ»-ները, նույնպես և մյուս շարժական գույքը՝ մեքենաներ, գործիքներ, տպարանական-կազմարարական, ձուլարանի վերաբերյալ գործիքներ, կշռել է հատկապես բոլոր տատերը, շպոնները, զարդերը և այլն և արձանագրել մայր մատյանում: 3) Ցուցակագրել է տպարանի թղթի պահեստում ունեցած թուղթը և կազմարարական այլ նյութերը և արձանագրել մայր մատյանի մեջ: Այդ մայր մատ-

յանի մի օրինակը ժապավիհած, կնքած ու վավերացրած ներկայացրել է ս. Սինոդին, մյուսը պահելով տպարանում¹⁷: Իր առօրյա գործնական նշանակություն ունեցող հիշյալ աշխատանքներից բացի Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանցը ձեռնամուխ է եղել պեղելու նաև տպարանի անցյալը: Այս առումով առաջին հերթին պետք է նշել նրա իսկ միջոցով Էջմիածնի 1771 թ. առաջին տպարանի հիմնադիր վեմարձանագրության, ինչպես նաև տպարանի մամուլների պտուտակների հայտնաբերումը, որոնք այժմ պահվում են Հայաստանի պատմության թանգարանում: Էջմիածնի տպարանի պատմությունը գրելու գործում անկասկած կարևոր նշանակություն է ունեցել 1912 թ. հայ տառերի գյուտի 1500-ամյա և հայ տպագրության սկզբնավորման 400-ամյա զույգ փառավոր հոբելյանները: Ամենայն հավանականությամբ հեղինակը իր աշխատության նախնական օրինակը արդեն իսկ այս տոնակատարության օրերին մեծ մասամբ ավարտած պետք է լիներ: Դրա օգտին է խոսում այն փաստը, որ Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվանագիտական Զանազան հեղինակների ֆոնդում պահվում է Սմբատյանցի այս աշխատության նախնական սևագիր օրինակը, որի վերնագիրն է. «Ս. Էջմիածնի միաբանության գրական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը. 1512, Չորս հարյուրամյակ, 1912, Արտակ վարդապետ Սմբատյանց, միաբան ս. Էջմիածնի»: Այդ ձեռագիրը բաղկացած է միայն 111 թերթից¹⁸: Պետք է կարծել, որ այն նախատեսված էր հրատարակել առանձին և կամ զույգ հոբելյանների առթիվ Էջմիածնի կողմից հրատարակվող «Ծողակաթ» հալագիտական ժողովածուում: Սակայն այն ըստ երևույթին դեռևս անավարտ մնացած լինելով հնարավոր չէր ավարտարարվել, իսկ հետագայում «Ծողակաթ»-ն էլ չունեցավ իր հաջորդ հատորները: Համենայն դեպս սույն աշխատությունը 1920 թ. արդեն հեղինակի կողմից ավարտված էր համարվում, այդ էր պատճառը, որ այն այդ թվականին հեղինակի կողմից իբրև ավարտաճառ ներկայացվեց ծայրագույն վարդապետության աստիճան ստանալու: Նրան ձեռնադրող Զավեն եպիսկոպոսի կողմից տրված վկայագրում ասված է, որ նա այդ աստիճանին արժանացել է. «Վասն հարուստ

¹⁷ Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվան, Գրեգին արքեպիսկոպոսի Լովսեիցյանի անձնական արխիվ, թղթ. № 84, վավ. № 8, «Ցուցակ ծառայության...», էջ 24ա—25ա:

¹⁸ Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվան, արխիվ զանազան հեղինակների, թղթ. № 67, վավ. № 14:

¹³ Անդ, թղթ. № 62, վավ. № 28:

¹⁴ Անդ, թղթ. № 67, վավ. № 18:

¹⁵ Անդ, թղթ. № 67, վավ. № 16:

¹⁶ Անդ, թղթ. № 67, վավ. № 17:

ձեռագիր աշխատությանն այսու վերնագրով. «Ս. Էջմիածնի միաբանության գրական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը—1512—1920 չորս հարյուրամյակ» և վասն քարոզչական ձրիցն հմտությանն ս. Գրոց»¹⁹:

Սակայն հետագայում ևս Արտակ եպիսկոպոսը շարունակել է աշխատել հնարավորության չափով նրա ճոխացման վրա: Զբաղակաճանալով դրանով նա հիշյալ գործից բացի, իբրև անմիջական բաղկացուցիչ մաս վերջինիս, պատրաստել է Էջմիածնի միաբանների կողմից հրատարակված գործերի գրացուցակ, որը ևս իր հիշյալ ուսումնասիրության նման ապրել է իր ստեղծագործական տարբեր շրջանները: Նա ևս պետք է կարծել, որ 1912 թ. դեռևս ամբողջացած չլինելով ավարտվել էր 1920 թ.: Այդ մասին է վկայում Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվանային բաժնի Զանգան հեղինակների դիվանային բաժնի Զանգան հեղինակների ֆոնդում պահվող հիշյալ գրացուցակի սեփական օրինակը բաղկացած 175 թերթից²⁰: Նշենք, որ դեռևս 1917 թ. հունիսի 20-ին թվագրված և այժմ Մատենադարանի դիվանային բաժնի Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանցի արխիվում պահվող տպագիր ազդեցիկ երևում է, որ Արտակ եպիսկոպոսը դիմելով Էջմիածնի միաբան հեղինակներին գրել է, որ իրեն տրամադրել «Եթե հնարավոր է մեկ ամսվա ընթացքում նաև Ձեր հեղինակությանց և հոդվածների ցուցակը, նշանակելով տեղը, ժամանակը, թիվը և արժեքը, որպեսզի հնարավորություն ունենամ ստուգելու և լրացնելու իմ աշխատությունս»: Այդ ազդից 37 օրինակ է պահվում հիշյալ արխիվում և որոնցից միայն երեքն են անվանագրված և ուղղված Մխիթար եպիսկոպոսին, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին և Ներսես եպիսկոպոսին²¹: Հետագայում ևս իր աշխատանքները շարունակելիս, Արտակ եպիսկոպոսը Գարեգին եպիսկ. Հովսեփյանցին գրած իր անթվակիր նամակում, որը ըստ Մատենադարանի ցուցակագրողի պետք է որ գրված լիներ 1929 թ. մայիսին, գրել է. «Հ. Գարեգին արքազան, իմ այն մի աշխատությանն հետ ծանոթ եք, միա-

բանների գործունեությանն առթիվ գրած, ուզում եմ գրել Վիեննա, ճոցա գրատան ցուցակն ստանամ: Արդյոք ո՞ւմ դիմեմ, խնդրում եմ անուն և հասցեն գրեք»²²: Վերջապես 1934 թ., երբ ամբողջ աշխարհի հայությունը նախապատրաստվում էր տոնելու Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության 1500-ամյակը, այդ ժամանակ արդեն Արտակ եպիսկ. Մաքատյանցը տպագրության համար պատրաստել էր ինչպես իր ուսումնասիրությունը, այնպես էլ վերջինիս բաղկացուցիչ մասը կազմող Գրացուցակը, դրանք ձուլելով այդ մեծ հոբելյանին:

Ինչո՞ւմ է կայանում Մաքոպ եպիսկ. Մաքատյանցի ներկայումս հրատարակված աշխատության արժեքը: Սույն աշխատությունը գրվելուց առաջ, այնպիսի անվանի հայագետներ, ինչպիսիք են Հ. Գ. Զարբհանյանը, Ալ. Երիցյանը, Հ. Ա. Ղազիկյանը, Լեոն. Գյուտ ալ. քահանա Աղանյանը, Թեոդիկը, Գ. Լևոնյանը և ուրիշներ, այս կամ այն չափով թեև անդրադարձել են Էջմիածնի տպարանի պատմությանը և իրենց արժեքավոր լույսն են մուծել հայ տպագրության ընդհանուր պատմության ստեղծման գործում, սակայն նրանցից և ոչ մեկը ձեռնամուխ չի եղել ուրվագծելու մայր հողի վրա ստեղծված առաջին տպարանի հանգամանակից պատմությունը: Այդ տեսակետից Արտակ եպիսկ. Մաքատյանցի սույն գործը առաջինն էր, ուր ամբողջական կերպով շարադրվում էր Էջմիածնի տպարանի պատմությունը: Նա ընդգրկում է Մայր Աթոռի տպարանի հիմնադրումից էլ առաջ, արտասահմանում Էջմիածնի անունով գործող աստանդական տպարաններից մինչև Էջմիածնի տպարանի ստեղծումը (1771 թ.) և վերջինիս 150-ամյա բովանդակ պատմության ընդարձակ ժամանակաշրջանը:

Աշխատության հաջողությանը մեծ չափով նպաստել է հեղինակի ցուցաբերած այն բացառիկ բարեխղճությունը դեպի իրեն այն ժամանակ մատչելի եղող Էջմիածնական հրատարակություններն ու նրանցում գրողներով հիշատակարանները: Նրա աչքից չեն լրիպել նաև իրեն նախորդող հայագետների գրած և հիշյալ թեմայի հետ առնչվող մեծագրություններն ու մամուլում ցրված հոդվածները:

Աշխատության ամենամեծ արժանիքներից է հատկապես Էջմիածնի տպարանի պատմության հետ անմիջականորեն կապված և այդ պատմության ամբողջացմանը նպաստող արխիվային անտիպ նյութերի օգտա-

¹⁹ Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվան, Գարեգին արքեպիսկ. Հովսեփյանցի արխիվ, թղթ. № 94, վավ. № 8, էջ 8, փաստ. 6:

²⁰ Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվան, արխիվ զանազան հեղինակների, թղթ. № 67, վավ. № 19 (պակասավոր):

²¹ Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվան, Գարեգին արքեպիսկ. Հովսեփյանցի արխիվ, թղթ. № 84, վավ. № 4:

²² Անդ, թղթ. № 96, վավ. № 1200:

գործումը: Այս առումով միանգամայն արժեքավոր են Գեորգ Գ-ի և Խրիմյան Հայրիկի գրագրություններից մեջ բերված այն հատվածները, որոնք նոր լույս են սփռում Էջմիածնի տպարանի ցարդ մեծ մասամբ անհայտ մնացած ներքին և արտաքին հարաբերություններին վերաբերող մի շարք հարցերի վրա:

Իբրև Մայր Աթոռի տպարանի հետ անմիջականորեն շփման մեջ եղող անձնավորություն, Արտակ եպիսկ. Սմբատյանը սույն աշխատությունը գրելիս ունեցել է նաև այն բացառիկ առավելությունը, որ նա ոչ միայն քաջածանոթ է եղել Էջմիածնի տպարանի պատմությանը, այլև իբրև տպարանական գործի լավատեղյակ անձնավորություն, հնարավորություն է ունեցել անդրադառնալու նաև տպարանական գործի հետ կապված մասնագիտական մանրամասներին: Սույն աշխատությունում արժեքավոր է նաև Էջմիածնի տպարանի վերջին շրջանի գործունեությանը վերաբերող հատվածը, ուր հեղինակը անդրադառնում է ինչպես տպարանի սարքավորմանը, այնպես էլ նոր տեսչի (Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյան) և տպագրող ու գրաշար վարպետների եռանդուն գործունեությանը:

Ինչպես նշվեց, հեղինակը չբավականացավ միայն իր սույն ուսումնասիրությամբ, միանգամայն իբրև լրացում իր գործի խիզախորեն ձեռնամուխ է եղել նաև կազմելու Էջմիածնի բոլոր հրատարակությունների, այդ թվում նաև Էջմիածնի անունով արտասահմանում գործած հնագույն տպարանների-հրատարակությունների մատենագիտությունը: Ավելին, հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ հեղինակը ձեռնարկել է նաև Էջմիածնի բոլոր միաբանների հեղինակությունների լիակատար մատենագիտություն կազմելու տաղտկալի ու մաշեցնող, սակայն շնորհակալ գործին:

Սույն գործի հրատարակության համար հիմք է ընդունվել Արտակ եպիսկ. Սմբատյանի կողմից վերջնական կերպով ավարտված համարված բնագիրը: Այն պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվանային բաժնի Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանցի արխիվում, թղթապանակ № 84, վավերագիր 1ա: Նա բաղկացած է 178 մեծադիր ձեռագիր էջերից և ունի հետևյալ բաժինները. ա) Հառաչարան, բ) Աղբյուրներ, գ) Ներածություն (Ա.—ԺԳ մաս կամ գլուխ): Բնագիրը տպագրության պատրաստելու ընթացքում հեղինակի կողմից սկզբնաղբյուրներից և գրականությունից մեջ բերված պարբերությունները մեկ առ մեկ համեմատվել և ճշտվել են իրենց բուն սկզբնաղբյուրների և գրականության հետ, ուղղվել են նկատվող վրիպումները և լրացվել նշմար-

վող բաց թողումները: Հեղինակի կողմից օգտագործված, սակայն չնշված մի շարք աղբյուրներ և գրքերի անուններ վերականգնվել են ծանոթագրությունների բաժնում: Հեղինակի կողմից իր ժամանակին օգտագործված արխիվային նյութերի մեծ մասը երկար որոնումներից հետո հնարավոր է եղել գտնել և համեմատել Հայաստանի կենտրոնական պատմական արխիվում և Էջմիածնի Մայր Աթոռի ձեռագրատանը և դարձյալ ծանոթագրությունների միջոցով ցույց են տրվել պահվող արխիվի անունը, վավերագրի կամ ձեռագրի համարը և էջը: Հեղինակը իր գործի տպագրության համար նախատեսած է եղել մի շարք լուսանկարներ, դժբախտաբար այդպիսիք հնարավոր չեղավ գտնել Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվանում, ուստի հրատարակիչները, ելնելով հեղինակի ցանկությունից, ավելացրել են համապատասխան նկարներ հայ տպագրության վերաբերյալ:

Մայր Աթոռի տպարանի պատմության ամբողջացմանը նպաստելու ցանկությամբ անհրաժեշտություն է զգացվել սույն աշխատության վերջին կցելու հավելվածական նյութերի բաժին: Հավելվածում բերված նյութերը վերաբերում են Էջմիածնի տպարանի հին և նոր պատմության մի շարք կարևոր հարցերին: Ուշագրավ են Փարիզի Նուպարյան մատենադարանի կողմից ուղարկված և 1772 թ. թղթի գործարանի համար վարպետներ գտնելու մասին գրված փաստաթղթի թարգմանությունը, Մաշտոցյան Մատենադարանի դիվանային բաժնի նախկին վարիչ, Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված Հարություն Աբրահամյանի (1907—1943) Էջմիածնի թղթի գործարանի մասին հրատարակած արժեքավոր հոդվածը, Մատենադարանի ձեռագրական բաժնում պահվող Վ. վրդ. Բաստամյանցի թողած անտիպ հուշերը Էջմիածնի տպարանի 1870-ական թվականների վերաբերյալ, Մոսկվայի պետական պատմական արխիվում պահվող և Էջմիածնի հրատարակություններին վերաբերող փաստաթուղթ, Խրիմյան Հայրիկի կողմից տպարանի մասին գրված մի շարք գրությունները, Գարեգին եպիսկ. Հովսեփյանցի գրած հոդվածը տպարանի նոր շրջանի մասին և այլն:

Արտակ եպիսկ. Սմբատյանի հրատարակված «Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը» արժեքավոր գործը մեծ չափով կնպաստի Մայր Աթոռի տպարանի, նրա միաբանության կողմից հայագիտությանը մատուցված երախտիքը ճանաչելի դարձնելուն և դրա հետ միասին նաև հայ տպագիր գրքի և հայ մշակույթի պատմությունը ամբողջացնելու շնորհակալ գործին: